

*Світлій пам'яті
Батька і Вчителя присвячуємо*

УДК 81.161.2'373.7

СИСТЕМНО-РІВНЕВІ ВІДНОШЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ЛІНГВІСТИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ЯРОСЛАВА БАРАНА

О. Я. Остапович, Б. Я. Петришак

У статті розглянуто проблему системно-рівневих відношень фразеологізмів у лінгвістичній концепції Ярослава Барана, яка стала новим внеском у розробку теорії фразеологізму як особливого мовного знака.

Ключові слова: лінгвістична концепція, фразеологізм, системно-рівневі відношення фразеологізмів.

Професор Ярослав Баран — фундаментальний дослідник загальної та німецької фразеології, одне з провідних імен вітчизняної мовознавчої школи. Творчий доробок не вражає об'ємністю, гігантською кількістю друкованих аркушів. Проте усе це праці надзвичайно високого рівня якості, наукової новизни, коректності в аргументації точки зору, сміливого і нестандартного погляду на проблему. Саме тому обидві монографії Ярослава Андрійовича [1; 2] належать до найбільш цитованих праць у галузі германістики, утримують стабільно високий індекс посилань. Відомо, що текст лише тоді є явищем справді наукового дискурсу, якщо викликає заперечення і намагання його спростувати. У цьому сенсі праці Ярослава Барана були справді науковими текстами — викликали дискусії, суперечки, незгоду, бажання опонувати. Усе це поєднувалося із простотою і доступністю викладу складних філософських проблем загального мовознавства.

Ще в ранніх працях [3; 4] Ярослав Андрійович переконливо обґрунтовує ідею фразеологічності авторських okazіоналізмів, навіть за відсутності їх лексикографічної кодифікації, аргументуючи свою позицію (яка відтоді встигла стати класичною) наявністю у них значно суттєвіших рис фразеологізмів: ідіоматичності, стійкості, відтворюваності, експресивності. У своїй першій монографії “Основні питання загальної та німецької фразеології” [1] науковець, підсумувавши теоретичні здобутки фразеологічної науки за перші 40 років її самостійного розвитку, лише „підбирається” до головної проблематики своєї наукової праці — системного, рівневого, знакового, номінативно-предикативного статусу фразеологізмів, відношень полісемії, омонімії, синонімії та антонімії. Вінцем багаторічних пошуків Ярослава Барана у цій галузі стала друга монографія і докторська дисертація “Фразеологія у системі мови” [2; 5], де новаторська ідея сформульована чітко й аргументовано.

Наука починається там, де руйнуються не стільки усталені стереотипні уявлення про певну проблему (які швидше є результатом багаторазового, часто бездумного

повторювання, цитування, копіювання, “кочівлі” з роботи в роботу). Значно важчою є руйнація теоретичних концепцій, які набули статусу аксіоматичних через науковий авторитет їх авторів. Дискутувати з цього приводу часто вважається зайвим, ба навіть ознакою поганого тону. До таких усталених теорій належала й ідея про існування фразеологічної системи (чи то мікросистеми) кожної окремої мови, окремого фразеологічного рівня, а також механічний поділ фразеологізмів на номінативні та предикативні за суто формальною, структурно-синтаксичною ознакою (словосполучення / речення). Ці уявлення з часом до певної міри догматизувалися, сакралізовані іменами таких фундаментальних науковців-фразеологів як В. Архангельський, В. Телія, О. Кунін,

О. Амосова, І. Чернишова, О. Райхштейн. Потрібна була неабияка наукова сміливість, щоб кинути виклик таким авторитетам.

Саме глибокий аналіз природи фразеологізму, як комплексного мовного знака особливого типу, дозволив ученому спростувати положення про предикативний характер фразеологізмів-речень (як-то “На городі бузина, а в Києві дядько”), обґрунтувати його номінативний характер. Незважаючи на комплексно-ситуативний денотат стійких відтворюваних фраз, автор прийшов до фактичного висновку про ізоморфність семантики фразеологізму до семантики слова, точніше, його поняттєвого сигніфікату. Оригінально застосувавши семіотичний інструментарій у поєднанні з теорією семантичного та інформаційного поля, Ярослав Баран приходив до парадоксального, але вельми логічного висновку. Системними одиницями мови є не ті, що утворюють певну усталену структуру, пов’язані парадигматично-ієрархічними, лінійно-синтагматичними відношеннями. Справді, наявність фразеологічних словотвірних гнізд, полісемантичних виразів, антонімії, синонімічних рядів, стильових реєстрів у фразеології важко заперечувати. Проте системними мовні одиниці стають лише тоді, коли покривають певне інформаційне поле “без остачі” [5, 36]. Фразеологізми, очевидно, не відповідають цьому критерію. Подібним чином, про окремий рівень мовних одиниць можна говорити не тоді, коли вони суто структурно займають проміжне місце у вертикальній ієрархії. Із фразеологізмами тут іще важче — вони начебто знаходяться на рівні, вищому за фонему, морфему і лексему, десь між останніми та синтаксемами і текстами. Проте фразеологізм, з одного боку, семантично ізоморфний слову, з іншого — може мати синтаксичну структуру речення, або взагалі являти собою, за термінологією

О. В. Куніна, “мікротекст”. Оригінальна точка зору Ярослава Барана полягає в тому, що окремий рівень у мові творять лише ті одиниці, які, поєднуючись із одиницями “своїх” горизонталі, перекодовуються у одиниці вищого порядку. Так з фонемою утворюються морфема, морфема перекодовується у лексему, лексема у словосполучення, ті у свою чергу — в речення, речення — у тексти. Проте неможливо скласти осмисленого текстового повідомлення, ба навіть закінченого речення, яке б складалося лише з одних фразеологізмів. Винятки можливі виключно як штучний конструкт для досягнення гіперболізовано гумористичного ефекту, який німецький дослідник Б. Сік дотепно назвав “Licht am Ende des sturmverhangenen Horizonts, wenn der Salzstreuer in den Kochtopf fällt” [6, 39]. І хоча одиничні репліки

можуть складатися з ідіом-речень, які раніше традиційно прийнято було називати “предикативними фразеологізмами”, але й називні речення, які складаються з одного слова, є радше винятками, що підтверджують правило, своєрідними *bad samples* у прототиповій когнітивній термінології.

Дана концепція викликала жваву дискусію, перш за все через свою нетрадиційність. Однією зі спроб опонувати теорії Я. А. Барана була концепція покійного Д. В. Квеселевича. (Схиляючись перед світлою пам’яттю вченого, автор посилається на усну дискусію у Київському національному лінгвістичному університеті від 25 грудня 1999 року). Долучившись до “прадавньої” дискусії про “широке” чи “вузьке” розуміння фразеології (себто, залучення до фразеології прислів’їв і приказок чи то їх окремих розгляд як одиниць мовлення), професор Квеселевич запропонував терміни “ідіоматичність мови” (виявом якої є фразеологізми-словосполучення) та “ідіоматичність мовлення” (виражену фразеологізмами-реченнями). За такої схеми прислів’я і приказки з фразеологічного фонду і зрештою із системи мови принципово виключаються. Заледве можна погодитись із подібними аргументами. Абсолютизація одного із основних критеріїв фразеологізму — ідіоматичності, призводить до неправомірного, на нашу думку, ігнорування того, що прислів’я і приказки не творяться заново щоразу при мовленнєвому вжитку, а репродукуються, відтворюються, оскільки постійно наявні у системі мови або, за термінологією

Д. О. Добровольського, “ментальному лексиконі” [7]. Тобто фразеологічні одиниці зі структурою речення відповідають критеріям стійкості та репродуктивності і є одиницями системи мови, а не оказіональними мовленнєвими утвореннями.

Таким чином, лінгвістична концепція Я. А. Барана, яку ми умовно назвали б “семіотично-польовою”, стала новим внеском у розробку теорії фразеологізму як особливого мовного знака, що у лексичній системі займає місце на рівні лексем, ізоморфний слову за своєю семантикою, покриває без остачі лише частину інформаційного поля (переважно експресивну, ба навіть пейоративну) і не перекодовується в одиниці вищого порядку без допомоги інших лексем. Ці ідеї, на наше переконання, ще довго зберігатимуть непересічну наукову вартість.

Список літератури

1. Баран Я. А. Основні питання загальної та німецької фразеології. — Львів: Вища школа, 1980. — 156 с.
2. Баран Я. А. Фразеологія у системі мови. — Івано-Франківськ: Лілея НВ, 1997. — 176 с.
3. Баран Я. А. К вопросу об индивидуально-авторских образованиях как источнике пополнения фразеологического фонда языка // Материалы 4 научно-методической конференции преподавателей кафедры иностранных языков. — Челябинск, 1975. — Вып. 4. — С. 10 – 12.
4. Баран Я. А. Використання фразеологічних одиниць у поетичних творах Бертольта Брехта // Іноземна філологія. — 1977. — Вип. 47. — С.50–55.
5. Баран Я. А. Фразеологія у системі мови. — Автореф. дис. ... док. філол. наук. — Київ. — 1999. — 32 с.

6. Sick B. Der Dativ ist dem Genitiv sein Tod. — Köln: Verlag Kiepenheuer und Witsch. — 2004. — 230 S.

7. Dobrovol'skij D. Idiome im mentalen Lexikon: Ziele und Methoden der kognitivbasierten Phraseologieforschung. — Trier, 1997. — 288 S.

Остапович О. Я., Петришак Б. Я. Системно-уровневые отношения фразеологизмов в лингвистической концепции Ярослава Барана.

В статье рассмотрена проблема системно-уровневых отношений фразеологизмов в лингвистической концепции Ярослава Барана, которая стала новым вкладом в разработку теории фразеологизма как особого языкового знака.

Ключевые слова: лингвистическая концепция, фразеологизм, системно-уровневые отношения фразеологизмов

Ostapovich O. Y., Petrishak B. Y. System-levelled relations of phraseological units in the linguistic conception of Yaroslav Baran.

In the article the problem of system-levelled relations of phraseological units in the linguistic conception of Yaroslav Baran, which made an important contribution to the theory of phraseological unit as a special language sign, is considered.

Key words: linguistic conception, phraseological unit, system-levelled relations of phraseological units.

Стаття надійшла до редакції 5 травня 2007 р.